

TASTBAAR
VERLEDEN

Adrian Goldsworthy

DE MUUR VAN HADRIANUS

DE ROMEINSE LIMES
IN GROOT-BRITTANNIË

1

BRITANNIA: BUITENPOST VAN HET RIJK

Britannië was een late toevoeging aan het Romeinse Rijk die plaatsvond in een tijd toen expansie zeldzaam was geworden. De daadwerkelijke verovering in 43 n.Chr. was echter niet het eerste militaire contact tussen het rijk en de Britten. Bijna een eeuw eerder, in 55 en nog eens in 54 v.Chr., landde Julius Caesar, toenmalig proconsul of gouverneur van Gallië, op de zuidoostkust van het eiland. Hij sloeg de felle weerstand van de plaatselijke stammen neer en accepteerde hun onderwerping, maar bleef niet overwinteren. Daarna is hij er nooit meer teruggekomen. Het nieuws over Caesars expeditie naar het mysterieuze, haast mythische eiland in de oceaan die de drie bij de Grieken en Romeinen bekende continenten omspoelde, werd in Rome met een soortgelijke euforie en openbare feestelijkheden begroet als de maanlanding van Apollo 11 in 1969. De senaat schortte de behandeling van staatszaken twintig officiële dankdagen lang op, wat een ongeken- de en veel

grootsere viering van een overwinning was dan ooit in veel belangrijkere oorlogen in het verleden was toegekend. Het praktische nut en de opbrengst van de inval waren minder indrukwekkend. De orator Cicero merkte op dat er geen zilver was, noch 'buit, behalve slaven; maar ik betwijfel of we schrijvers of musici onder hen zullen vinden'.³

Caesar was een van die begaafde en ambitieuze legeraanvoerders die uit naam van de Romeinse Republiek grote gebieden veroverden. Rome was in de achtste eeuw v.Chr. gesticht en was aanvankelijk niet meer dan een kleine Latijnse stad te midden van vele andere. In de loop van de tijd groeide de stad, die al heel vroeg een uniek talent vertoonde om buitenstaanders in zich op te nemen. In de derde eeuw v.Chr. had Rome vrijwel heel het Italiaanse schiereiland onder controle, en honderdduizenden mensen die etnisch gesproken geen Latijnen waren, laat staan 'Romeinen', waren Romeins burger geworden. Voormalige vijanden werden bondgenoten, en ongeveer een generatie later vaak burgers die deelden in de verantwoordelijkheden en de opbrengsten van de expansie. De Romeinse Republiek werd in tijden van vrede en oorlog bestuurd door verkozen magistraten die afkomstig waren uit de rijkste burgerij, overwegend uit een kleine kring van aristocratische families. Voormalige magistraten vormden de grootste groep in de senaat, zo'n zeshonderd staatslieden die de magistraten en de volksvertegenwoordigingen die de macht hadden om wetten aan te nemen, met hun ervaring en adviezen terzijde moesten staan. Het systeem was erop gericht te voorkomen dat een persoon of groepering de

permanente alleenheerschappij zou veroveren, wat betekende dat veel provinciale gouverneurs naar hun provincies vertrokken om daar in korte tijd glorie te verwerven, voordat ze vervangen zouden worden. Er was geen sprake van constante agressie en veroveringen, maar in de loop van de tijd groeide het rijk van de Romeinse Republiek gestaag uit. In de tweede eeuw v.Chr. had zij heel het Middellandse Zeegebied onder controle, en al snel waren de legioenen tot ver buiten Italië actief. De veroveringen leverden een klein aantal aristocraten enorme rijkdom en glorie op, waardoor ze zich boven hun gelijken verhieven en de staat zwaar onder druk zetten.

Mannen als Caesar versnelden het tempo van de veroveringen enorm, maar zij waren ook de leiders die het republikeinse bestuursstelsel in een opeenvolging van burgeroorlogen vernietigden. De meesten stierven een gewelddadige dood en Caesar, die aan het begin van een senaatsvergadering werd doodgestoken, was daarop geen uitzondering. Al snel daarna laaide de burgeroorlog weer op, die pas eindigde toen Marcus Antonius in 30 v.Chr. zelfmoord pleegde en Caesars achterneef en erfgenaam als de laatste krijgsheer nog overeind stond. Caesar Augustus, zoals hij al snel zou worden genoemd, werd de eerste keizer van Rome, wiens macht uiteindelijk op zijn controle over het leger berustte. Hij positioneerde zichzelf als *princeps*, eerste burger en eerste dienaar van de staat, reden waarom historici het tijdperk van de Romeinse keizers het principaat noemen. Zoals gezegd ontleende Augustus zijn macht aan zijn controle over het leger, een permanente,

professionele strijdmacht van ongeveer 300.000 man, vrijwel gelijkelijk verdeeld over de legioenen waarin Romeinse burgers dienden en de *auxilia* of hulptroepen die uit inwoners van de provincies en manschappen van bondgenoten bestonden. Iedere soldaat zwoer trouw aan de princeps, en alle betalingen en promoties kwamen van de keizer.

Augustus wiste de herinnering aan zijn bloedige gang naar de top uit door de Romeinen en de inwoners van de provincies vrede binnen het rijk te schenken en buitenlandse vijanden zonder uitzondering te overwinnen. Omdat vrijwel iedereen na decennia van burgeroorlogen en bloedvergieten naar stabiliteit en welvaart verlangde, waren de Romeinen bereid om de heerschappij van één man als het beste van alle alternatieven te accepteren. Ondanks een paar ernstige ziekteaanvallen overleefde Augustus vrijwel al zijn tijdgenoten, en na verloop van tijd vergat iedereen de man die zich een weg naar de top had gevochten en werd hij alleen nog gezien als de vredestichter en ‘vader des vaderlands’. Overwinningen op buitenlandse vijanden maakten Rome veilig, schonken rijkdom en waren gebeurtenissen die alle vaderlandslievende Romeinen konden vieren, en Augustus zorgde voor een constante stroom van zulke successen. Toen hij stierf was het Romeinse Rijk vrijwel compleet, in het westen grenzend aan de Atlantische Oceaan, in het oosten aan de Rijn, de Donau en de Eufraat, in het zuiden aan de Sahara en in het noorden aan de Kanaalkust. Kort voordat hij in 14 n.Chr. op bijna 77-jarige leeftijd overleed, adviseerde Augustus zijn opvolger om ‘het rijk binnen de huidige grenzen te houden’. Het is niet

duidelijk of hij de expansie daarmee een permanent halt wilde toeroepen of het rijk alleen een periode van rust en herstel wilde gunnen, maar het resultaat was in elk geval dat verdere veroveringen zeldzaam werden. Maar weinig keizers voelden ervoor om een senator een belangrijk commando te geven waarmee hij glorie en populariteit bij de soldaten zou kunnen winnen en in een rivaal zou kunnen veranderen, en nog minder keizers hadden zin om jarenlang op veldtocht te zijn om nieuwe gebieden te veroveren.⁴

Hoewel dichters als Horatius verlangend spraken over de verovering van Brittanna ('godheid op aarde zal Augustus zijn als hij de vijand, Britten en Perzen heeft onderworpen') zouden ze worden teleurgesteld. Er werd stevig handgedreven over Het Kanaal, en er was sprake van enige diplomatieke activiteit, waarbij verbannen Britse prinsen hun toevlucht zochten in het rijk, maar er kwam geen nieuwe invasie. Augustus beschouwde de stammen in het zuidoosten als bondgenoten die de suprematie van Rome erkenden en derhalve deel uitmaakten van het rijk, ook al werden ze niet direct bestuurd. Het was dezelfde houding die hij aannam tegenover het grote Parthische Rijk in het oosten, en zelfs met betrekking tot de volkeren van India. Niet veel later verklaarde de geograaf Strabo dat Brittanïë niet de moeite van het veroveren waard was, omdat het geen bedreiging vormde en de inkomsten uit belastingheffing bij de stammen waarschijnlijk niet zouden opwegen tegen de kosten van een veroveringsleger om het eiland te onderwerpen.⁵

Zulke overwegingen legden bij keizer Claudius minder gewicht in de schaal dan zijn behoefte aan militaire glorie. In de chaos na de moord op zijn neef Caligula in 41 n.Chr. vonden leden van de pretoriaanse garde Claudius die zich in het keizerlijk paleis achter een gordijn had verstopt. Als goedbetaalde en bevoorrechte huishoudelijke troepen van de keizer hadden zij een keizer nodig, wie dan ook, en dus riepen ze Claudius tot nieuwe heerser uit omdat hij het enige beschikbare volwassen familielid van Augustus was. Er waren weinig andere redenen voor deze keuze, maar de senatoren waren gedwongen hem te accepteren, aangezien ze zich niet tegen de gewapende macht van de pretorianen konden verzetten. Claudius was 51 jaar, hij stamelde, kwijlde, was kreupel en kon zich nauwelijks op successen in het openbaar bestuur en helemaal niet op militaire prestaties beroemen.

In 43 n.Chr. besloot hij dit goed te maken. Hij verzamelde vier van de op dat moment achtentwintig actieve legioenen, versterkte ze met hulptroepen, zeelieden en andere troepen en viel Brittannië binnen. Het eerste doelwit was de grote confederatie van stammen die het zuidoosten beheerste. Claudius maakte persoonlijk de oversteek om de inname van hun hoofdstad te Camulodunum (Colchester) te leiden, hoewel hij minder dan twee weken in Brittannië bleef. Zijn overwinning werd groots gevierd, niet in de laatste plaats omdat hij een taak had voltooid die zijn voorouder, de grote Julius Caesar, was begonnen.

Het eiland dat de Romeinen Britannia noemden, was het domein van veel verschillende volkeren die in stamver-

band leefden. Conflicten tussen de stammen waren normaal, en interne machtsstrijd kwam bijna even vaak voor: de stammen hadden niet het gevoel dat ze tot een gemeenschappelijk volk behoorden. Toen de Romeinen arriveerden, sloten veel Britse leiders zich als bondgenoten bij hen aan, omdat ze hen minder als bedreiging zagen dan hun burenen en traditionele vijanden. In 60 n.Chr. werd de provincie verscheurd door een opstand die uitgelokt werd door de mishandeling van zo'n bondgenoot, koningin Boudicca van de Icenen, die vervolgens de veteranenkolonie Camulodunum, de bloeiende handelsstad Londinium (Londen) en het stammencentrum in Verulamium (St. Albans) verwoestte. Een aantal stammen sloot zich bij de opstand aan, andere bleven trouw aan de Romeinen, en nadat Boudicca was overwonnen, werd de opstand met grote wreedheid onderdrukt. Daarna volgde de verzoening en het is opvallend dat er in het zuidoosten van Brittannië in de volgende driehalve eeuw nooit meer sprake is geweest van een opstand van betekenis tegen de Romeinse overheersing.

Het kostte de Romeinen meer tijd om controle te krijgen over wat later Wales zou worden. Tot in de jaren zeventig n.Chr. werden er herhaaldelijk veldtochten gehouden, en daarna was er nog enige tijd sprake van een sterke militaire aanwezigheid. Tegelijkertijd werd Noord-Engeland onder de voet gelopen en verzezen er garnizoenen in het gebied waar later de Muur van Hadrianus zou worden gebouwd. Recent dendrochronologisch onderzoek van het timmerhout dat gebruikt werd om het eerste Romeinse fort in Carlisle (Luguvallium) te bouwen, toonde aan dat de bomen in

72 of 73 n.Chr. werden geveeld. Gnaeus Julius Agricola, gouverneur van Brittannië van 78-84 n.Chr., drong zelfs nog verder naar het noorden door, tot diep in Schotland, waar hij een leger van Caledonische krijgers bij Mons Graupius versloeg (de exacte locatie van de berg is niet bekend). Aanvankelijk was het de bedoeling om het gebied permanent te bezetten, waartoe er een netwerk van versterkingen werd gebouwd waarvan het fort van Inchtuthil in Perthshire het belangrijkste was, bedoeld om een volledig legioen in onder te brengen.

De militaire crises in Germania en aan de Donau eisten echter de aandacht van keizer Domitianus op, en Britannia verdween naar de achtergrond. Een van de vier legioenen, en waarschijnlijk ook veel hulptroepen, werden uit de provincie weggehaald, een aanzienlijke adering die ertoe leidde dat alle bases ten noorden van de lijn tussen de riviermonden van de Forth en de Clyde (dicht bij het gebied waar nu de steden Edinburgh en Glasgow liggen) werden ontruimd. Op basis van muntvondsten wordt deze terugtrekking op 86-87 n.Chr. gedateerd. In het garnizoen van Inchtuthil was de constructie van een paar gebouwen in het kamp nog niet eens begonnen toen de basis werd geëvacueerd, de verdediging werd ontmanteld en de gebouwen werden verwoest. Het opgeven van de garnizoenen lijkt van bovenaf bevolen te zijn en niet veroorzaakt door vijandige actie. De terugtrekking geschiedde wellicht gefaseerd over een paar jaar, waarbij de linie van torens en buitenposten langs de Gask Ridge iets langer in gebruik bleef voordat ook die werd ontmanteld.

Er is heel weinig bekend over Brittannië ten tijde van keizer Trajanus (98-117 n.Chr.). Vindplaatsen die sterk met de muur geassocieerd zouden raken, zoals Corbridge (Coria), Vindolanda, Carvoran en Carlisle kregen garnizoenen, en de schrijftabletten die in Carlisle, maar vooral in Vindolanda werden gevonden, leveren fascinerende glimpen van het leven in de garnizoenen op. In de vroege tweede eeuw n.Chr. werden er kleine buitenposten of versterkingen in dit gebied gebouwd, zoals in Haltwhistle Burn en Throp, en wellicht een paar torens voor observatie of het doorgeven van signalen. Rond 106 n.Chr. verlieten de Romeinen ook het fort van Newstead (Trimontium), de noordelijkste nog bestaande basis in Schotland, evenals andere buitenposten. Er werd een goede, verharde Romeinse weg met afwatering aangelegd die ten minste van Corbridge tot Carlisle liep, twee plaatsen aan belangrijke noord-zuidroutes. We duiden de weg met de middeleeuwse naam als de Stanegate Road aan omdat we van geen van de Romeinse wegen in Brittannië weten hoe de Romeinen die zelf noemden. De Stanegate Road liep iets ten zuiden van waar de muur gebouwd zou worden en volgde de natuurlijke en makkelijkste route tussen de dalen van de Tyne en de Eden. Op zeker moment werd de omvang van het leger in de provincie opnieuw drastisch teruggebracht, toen Legio IX (op inscripties vaak in de ouderwetse vorm VIII) Hispana werd teruggetrokken. In Brittannië lagen daarna nog maar twee legioenen in garnizoen, II Augusta en XX Valeria Victrix.

Trajanus was een van de laatste grote veroveraars. Hij voegde Dacië (het huidige Roemenië) aan het rijk toe en

viel in de laatste jaren van zijn leven Parthië binnen. Brittannië stond kennelijk niet hoog op zijn prioriteitenlijstje en de gouverneurs moesten hun werk hier met stevig beknotte militaire middelen verrichten. Overbelasting is de waarschijnlijkste reden voor de terugtrekking op de lijn Tyne-Solway in deze jaren, en de concentratie van een aantal garnizoenen in dit gebied creëerde een soort ruwe grenslijn. In de jaren daarop werd die verder ontwikkeld met buitenposten en de Stanegate Road. Er zijn weinig aanwijzingen voor activiteiten of verdere aanleg van de wegen oosten van Corbridge. De aandacht van het leger lijkt vooral op het midden en de westelijke sectoren gericht te zijn geweest, tegenover volkeren die Novanten en Selgoven werden genoemd.

Het is onmogelijk te zeggen hoe vreedzaam Noord-Brittannië tijdens de regering van Trajanus was, maar de aanwezigheid van de bases langs de Stanegate Road suggereert dat er voor de Romeinen sprake was van een reële of gevreesde bedreiging van hun heerschappij over deze gebieden. Het sterkerapport van een eenheid in Vindolanda uit de jaren negentig n.Chr. vermeldt zes gewonde mannen (*volnerati*) die niet fit zijn voor de dienst. Het is natuurlijk mogelijk dat ze gewond raakten bij een ongeluk, maar het kan ook op gevechten duiden, hetzij een kleine schermutseling of een grotere botsing. Een ander fragment van een tablet beschrijft de manier waarop de lokale stammen vochten: 'De Britten zijn niet beschermd door pantsers. Er zijn heel veel ruiters. De ruiters gebruiken geen zwaarden en de *Brittunculi* bestijgen [of stoppen?] hun paard niet

om speren te werpen.' Ook is er een grafsteen waarop de in de strijd omgekomen (*interfectus in bello*) centurio Titus Annius wordt herdacht. Later werd de steen in het derde-eeuwse badhuis van Vindolanda hergebruikt. De vermelding dateert waarschijnlijk uit de tijd van Trajanus en wijst op een kennelijk vrij grootschalig conflict dat het woord 'oorlog' rechtvaardigde. Een bron uit de vierde eeuw vermeldt dat er aan het begin van de regeerperiode van Hadrianus moeilijkheden in Brittannië waren, wat het plausibel zou kunnen maken dat die al tijdens de laatste jaren van diens voorganger waren ontstaan. Al met al, en met het oog op de activiteiten van Hadrianus in de jaren daarna, lijkt het verstandig om aan te nemen dat het grensgebied een permanent probleem vormde voor het Romeinse bestuur, ondanks alle minachtende opmerkingen over de *Brittunculi* of 'kleine Britjes'.⁶

Volgens onze Romeinse bron⁶ hadden de Caledoniërs bij Mons Graupius een leger bij elkaar gebracht van meer dan 30.000 krijgers. De edelen kwamen in snelle en wendbare, door twee kleine paarden getrokken strijdwagens op het slagveld. Julius Caesar had zijn verwondering uitgesproken toen hij soortgelijke strijdwagens in 55 v.Chr. had gezien, want op het Europese continent werden die al minstens een eeuw niet meer gebruikt. De wagens werden bij schermutselingen ingezet en gebruikt als een stijlvolle en indrukwekkende wijze om van en naar een gevecht te rijden. De edele berijder sprong er daar vanaf om verder te voet te vechten. Volgens Caesar werden de wagens gesteund door ruiters, hoewel die in het enige verslag over

Mons Graupius ontbreken. Het merendeel van de Caledonische strijdmacht bestond uit ongepantserde infanteristen, die slagzwaarden met stompe punten hanteerden en alleen een klein schild als bescherming hadden. Een sculptuur van de Muur van Antoninus laat een Romeinse ruiter zien die drie van zulke krijgers, met kleine, rechthoekige schilden en lange zwaarden, tegen de grond rijdt. Wel is het opvallend dat de tekst uit Vindolanda uitdrukkelijk vermeldt dat de plaatselijke ruiters geen zwaarden droegen. Ongetwijfeld was er sprake van aanzienlijke verschillen tussen de gemeenschappen en van veranderingen door de eeuwen heen.

De volkeren van het noorden vormden nooit een professionele, staande strijdmacht die ook maar in de verte op het Romeinse leger leek. Maar weinig mannen waren fulltime krijgers, in de zin dat vechten en trainen voor het vechten hun belangrijkste taak in het leven was. Dat gold alleen voor de stamhoofden en hun gewapende entourage. Over andere volkeren uit de ijzertijd in Gallië en elders lezen we in de bronnen dat de macht van hun leiders werd afgemeten aan het aantal krijgers dat hij in zijn hofhouding had. De stamhoofden en hun huiskrijgers hadden ongetwijfeld de beste uitrusting. Dat waren de mannen die op strijdwagens reden, goede zwaarden bezaten, en misschien een maliënkolder of een helm, en die gelegenheid hadden om voor de strijd te oefenen. Bij een kleine inval bestond een strijdmacht misschien grotendeels of helemaal uit zulke goed uitgeruste en zeer gemotiveerde krijgers, maar in elk groter leger vormden ze een kleine minderheid ten

opzichte van de massa van gewone stamleden. Zulke minder goed uitgeruste mannen konden dapper zijn en misschien een zekere vaardigheid met wapens bezitten, vooral als geweld en diefstal tussen en binnen de stammen wijdverspreid waren, maar discipline was hun vreemd, evenals het gehoorzamen aan bevelen van hun leiders. Over het algemeen kan dan ook gezegd worden dat hoe groter het tribale leger was, des te onhandiger het bewoog en manoeuvreerde, wat de Romeinen nog meer voordeel bood bij grootschalige oorlogvoering.⁷

Plundertochten om vee te stelen of gevangenen te maken, of misschien trofeeën te bemachtigen als bewijs van mannelijkheid en moed, waren de meest voorkomende vorm van militaire activiteit in de oude wereld, en het is onwaarschijnlijk dat Noord-Brittannië daar een uitzondering op vormde. De bereidheid en het vermogen om burenen te plunderen, of de openlijke onderwerping van buurstammen om zulke overvallen te voorkomen, demonstreerden de kracht van een leider of volk voor de buitenwereld. Caesar vertelt ons over Germaanse stammen die als waarschuwing voor buitenstaanders een strook niemandsland rond de grenzen van hun gebied aanlegden. Waarschijnlijk was het probleem waar het Romeinse leger het meest mee te maken had, dit geweld op laag niveau, hetzij tegen henzelf of tegen hun bondgenoten gericht. In grote delen van het rijk reageerden zij daarop door hun dominantie te laten gelden en te bewijzen dat het rijk met zijn leger tot veel meer geweld in staat was dan zijn vijanden. De Romeinse vrede waar ze hoog van opgaven, stoelde op overwinningen

en kracht, en was niet het product van vreedzame co-existentie. Het was een methode die intimiderend werkte, maar ook haat en bitterheid kweekte onder de overlevenden van het Romeinse machtsvertoon, en zo het zaad voor toekomstige conflicten zaaide.